

DENIS ZHURAVLEV, *Krasnolakovaja keramika jugo-zapadnogo Kryma I-III v. n.e. (po materialam pozdneskijskih nekropolej Belbetskaj dalinyj*, Simferopol, 2010, 318 p. + 88 planșe (grafice), XXX planșe (foto), o hartă și un plan.

D. Zhuravlev este arheolog rus, specialist în epoca elenistică și antichitatea romană, fiind angajatul Muzeului de Istorie de Stat din Moscova. Este șeful expediției arheologice din peninsula Taman, fiind responsabil științific al șantierului Tanais. Dintre lucrările sale menționăm: *Catalogues of the lamps from the collection of the Kerch Museum*, vol. I, Denis Zhuravlev, Natalia Bykovskaya, Alla Zheltikova, *Lamps of the 6th – first half of the 3rd cent. BC.*, Kiev, 2007, *Catalogues of the lamps from the collection of the Kerch Museum*, vol. II, Denis Zhuravlev, Natalia Bykovskaya, Alla Zheltikova, *Lamps of the second half of the 3rd century BC – 4th cent. AD. Hellenistic Imported lamps. Bosporan Hellenistic and Roman lamps*, Kiev, 2010.

Lucrarea monografică pe care o vom prezenta în rândurile de față, *Ceramica terra sigillata din sud-vestul Crimeei sec. I-III p. Chr. (după materialul descoperit în necropolele scitice târzii din Câmpia Belbek)* se fundamentează pe observațiile autorului privind ceramica de tip *terra sigillata* descoperită în necropolele scitice târzii III și IV, de la Belbek, din perioada secolelor I-III p. Chr. Cartea este împărțită în șase capitole, vizând cercetarea ceramicii fine (p. 8 și urm.), importurile de *terra sigillata* și o seamă de discuții asupra ceramicii locale. Într-o scurtă *Introducere* (p. 5-7) autorul fixează din punct de vedere istoric și geografic situl căruia îi dedică monografia. Sunt trecute în revistă cele mai semnificative informații cunoscute în stadiul actual al cercetării. În lucrare au fost inserate 597 de vase, provenite din 350 de morminte ale celor două necropole, III și IV, incluzând de asemenea alte 15 exemplare provenind din descoperiri întâmplătoare. Colecția este una dintre cele mai importante, nu numai din sud-vestul peninsulei Crimeea, dar și din întreg arealul nord-pontic. Raritatea și importanța colecției este relevată și de faptul că majoritatea recipientelor sunt întregi și provin din complexe închise. Ceramica fină din cele două necropole a fost cercetată pe grupe, în strânsă legătură cu centrele de producție ale acesteia. Monografia beneficiază și de un consistent rezumat în limba engleză (p. 117-124).

Primul capitol, intitulat *Scurtă istorie a studiului grupelor vestice a ceramicii fine* (p. 8-21) prezintă, după cum este menționat în titlu, stadiul cercetării ceramicii fine din grupa vestică a ceramicii *terra*

sigillata. Autorul efectuează o scurtă analiză a bibliografiei occidentale care tratează ceramica de tip *terra sigillata*, prezentând fiecare lucrare importantă sau autor și semnalând elementele noi precum și direcțiile de cercetare introduse. Astfel, autorul poate distinge mai multe etape în studierea ceramicii *terra sigillata*, după cum urmează: studiul ceramicii fine în Europa de Vest și SUA (p. 8-9), perioada anilor '20-'60 ai secolului XX (p. 9) și contribuția lui J. W. Hayes la studiul ceramicii fine, în ultima parte a secolului XX (p. 9-11) și, în final, ceramica fină în zona Mării Negre (p. 11-12), în care comentează descoperirile de ateliere ceramice de la Butovo, Hotnița și Pavlikeni, centre aflate în teritoriul cetății Nicopolis ad Istrum. Spre surprinderea noastră, D. Z. nu menționează nimic despre atelierele ceramice de la Durostorum, unde se producea veselă fină, lucru remarcat în literatura de specialitate românească¹. În ceea ce privește cercetarea ceramicii fine în Rusia și Ucraina (p. 12-16) aceasta este divizată în: prima etapă (până la 1952), etapa a doua (1952-1995), continuând cu ștampile și graffiti, ceramica fină și arheometria și terminologia. În această subdiviziune autorul porcede la o trecere în revistă a opiniilor acelor cercetători care au studiat problemele enunțate anterior.

Cea de-a doua diviziune a lucrării denumită *Importul de terra sigillata* (p. 22-39) însușește subcapitolele: *Sigillata italică*, *Sigillata orientală B*, *Sigillata orientală C*, *Ceramica knidiană cu decor în relief*, *Sigillata moesică sau dacică (?)*, *Opaite din terra sigillata*. În necropola de la Belbek *sigillatele* italice sunt foarte rare, D. Z. identificând o singură formă, Conspectus 23, de proveniență italică. În ceea ce privește descoperirile de ceramică *terra sigillata* orientală autorul ne redă caracteristicile generale ale acestui gen de ceramică procedând la împărțirea ei în două grupe, ESB1² și ESB2, prezentând totodată aria lor de difuziune.

D. Z. identifică, pentru grupa ceramică ESB1, două tipuri de cești, care corespund tipologic

¹ C. Mușțeanu, (în colaborare cu D. Elefterescu), *Ateliere ceramice romane de la Durostorum. Monografii IV*. Muzeul Național de Istorie al României, București, 2003, în special capitolul al treilea, intitulat *Vase terra sigillata locale*, p. 33-42.

² Eastern *Sigillata* B.

formelor 29 și 32 conform tipologiei realizate de J. Hayes în 1985. În categoria *sigillatelor* orientale, ESB2, autorul a identificat următoarele forme: Hayes 58 și varianta miniaturală a acesteia, Hayes 60, Hayes 62B, Hayes 63, Hayes 65, Hayes 70 Hayes, 74, Hayes 71, cea mai răspândită fiind forma Hayes 70.

Pentru ceramica din centre necunoscute dar cu pastă asemănătoare cu cea a *sigillatelor* orientale B se precizează că este un gen pentru care nu se cunosc analogii. Recipientele încadrate în această categorie sunt: farfurii (pl. 9; Cat. 48), căni (pl. 9; Cat. 49) și ulcioare (pl. 7, 9; Cat. 50).

Sigillata orientală C (ceramică de tip Çandarli) este prezentă prin forma *Loeschke 26B* (pl. 4; Cat. 51), datată la mijlocul secolului II p.Chr.

Ceramica knidiană, cu decor în relief, este semnalată printr-un *Lagynos*, ornat cu scene erotice (pl. III; Cat. 52). Autorul reia discuția privind interpretarea scenelor respective și propune o datare a recipientului între 150–200 p. Chr.

În necropola de la Belbek *sigillatele* moesice sau dacice (?) (p. 35), cea mai reprezentativă formă din această grupă fiind cea a vaselor caracteristice pentru spațiul din vestul Mării Negre, începând cu epoca elenistică, prezente prin două forme: 1. cupe (p. 36) și 2. Kantharoi, neexcluzând pentru acestea o posibilă producere a lor în zona Pontului.

Un lucru care ne surprinde, din punct de vedere metodologic, este încadrarea opaițului de la p. 36 (pl. 34, Cat. Nr. 266), fără nici un fel de explicație, în categoria veselei de tip *terra sigillata*. Opaițul aparține tipului *Loeschke VIII*.

În urma observațiilor anterioare autorul conchide că ESB ocupă un rol de seamă printre vasele importate în a doua jumătate a secolului I – primul sfert a secolului II, totuși, el constată că formele vaselor sunt relativ puține în necropola de la Belbek. O mare răspândire au cunoscut-o farfuriile, bolurile și ceștile. În necropolele scitice târzii predomină formele ceramice: Hayes 58, 60, 62, 65 70 și 71 (p.37). Într-un număr mult mai scăzut sunt prezente ESC, *sigillata* moesică și dacică precum și ceramica din Knidos (p. 38–39).

Al treilea capitol denumit *Sigillata pontică* (p. 40–69) cuprinde două diviziuni: *sigillata* pontică A și *sigillata* pontică B. Acestea sunt reprezentate de un număr mare de astfel de descoperiri în cadrul necropolelor de la Belbek, însă, deși sunt prezente într-un procentaj ridicat, până astăzi nu se știe cu exactitate centrul sau centrele de producție a acestora.

În subcapitolul dedicat *sigillatei* pontice A, autorul oferă caracteristicile generale ale acestor categorii de vase divizându-le în: farfurii împărțite în nouă forme, din care cea mai numeroasă formă este numărul 1, ce corespunde formei Hayes I (pl. 11–22, Cat. 56–141); boluri, prezente cu 12 forme (pl. 22–25, Cat. 142–178); cești, de asemenea prezente prin nouă forme (pl. 26–28, Cat. 179–208), cele mai bine reprezentate fiind cuprinse în forma 30, care corespunde formei Hayes V; căni (p. 61), care sunt foarte populare printre descoperirile de vase *terra sigillata* pontică, fiind clasificate astfel: Forma 31 (pl.

28; Cat. 209–222), Forma 32 (pl. 29; Cat. 223–224, pl. 29; Cat. 225, pl. 29–30; Cat. Nr. 226–232, pl. 30; Cat. 233, pl. 30; Cat. Nr. 234–238), Forma 33 (pl. 31; Cat. 239 – 247); *kantharoi*, prezente printr-o singură formă: Forma 34 (pl. 32–33; Cat. 248–257). D. Z. încadrează într-o categorie, separată, vasele care au o formă mai rar întâlnită: Forma 35 (pl. 34; Cat. 258), Forma 36 (pl. 34; Cat. 259).

Piesele ceramice din a doua subdiviziune denumită *sigillata* pontică B au trăsături asemănătoare cu *sigillatele* de tip A cu mențiunea că acestora le lipsește *piciorul înalt* și sunt acoperite integral de slip. Au fost identificate cinci forme după cum urmează: Forma 1 (pl. 35; Cat. 260), Forma 2 (pl. 35; Cat. 261), Forma 3 (pl. 35; Cat. 262), Forma 4 (pl. 35; Cat. 263), Forma 5 (pl. 35; Cat. 264–265). Autorul constată apariția acestora în cel de al doilea sfert a secolului I sau la jumătatea acestuia (p. 67). D. Z. conchide că acest tip de vase era fabricat și întrebuințat în interiorul bazinului Pontic, deși descoperiri similare s-au făcut în Asia Mică, Grecia, Italia și Africa de Nord (p. 68).

Cel de-al patrulea capitol intitulat *Amfore, ulcioare și alte vase cu capac* (p. 70–95) este alcătuit din următoarele diviziuni: *Amfore de masă, oinochoe, ulcioare, gutti, căni și vase cu o formă rară*. În categoria amforelor de masă autorul a identificat șapte forme (pl. 38, Cat. 286–295). În opinia noastră această categorie de materiale nu trebuie inclusă în grupa ceramicii de tip *terra sigillata* datorită aspectului lor comun. În grupa ulcioarelor de tip *oinochoe* D. Z. a identificat două forme: Forma 1 (pl. 39; Cat. 296) și Forma 2 (pl. 39; Cat. 297). Cea mai reprezentativă grupă tipologică din punct de vedere al multitudinii formelor este cea a ulcioarelor, clasificate în 39 de forme (pl. 39–58, Cat. 298–483). O secțiune separată este dedicată vaselor de tip *gutti* descoperite doar în morminte de copii de la sfârșitul secolului I și începutul celui de al II-lea (p. 90). Au fost identificate patru forme: Forma 1 (pl. 59; Cat. 484), Forma 2 (pl. 59; Cat. 485), Forma 3 (pl. 59; Cat. 486), Forma 4 (pl. 59; Cat. 487). În categoria cănilor, autorul a inclus nouă forme: Forma 1 (pl. 60–65, Cat. 488–557), Forma 2 (pl. 65, Cat. 558), Forma 3 (pl. 65–66; Cat. 559–563), Forma 4 (pl. 66–67; Cat. 564–577), Forma 5 (pl. 67; Cat. 578), Forma 6 (pl. 67; Cat. 579), Forma 7 (pl. 67; Cat. 580–584), Forma 8 (pl. 68; Cat. 585–587), Forma 9 (pl. 68; Cat. 588). O ultimă categorie de recipiente inclusă de autor în acest capitol sunt vasele cu forme rar întâlnite în care au fost încadrate nouă forme distincte (pl. 68, Cat. 589–597).

A cincea secțiune a cărții, denumită: *Decor, ștampile și graffiti* (p. 96–108) conține subunitățile principalelor tipuri de decor, ștampile și graffiti. Tipurile de decor identificate sunt: a. imprimări în formă (nr. 52, 260), b. decor aplicat: *spirală dublă* identificată pe recipientele nr.1, 11, 12, 31, 33, c. motivul frunzei de acant (nr. 30) și d. mănere în relief (nr. 140, 141, 192). Într-un număr redus este prezentă și tehnica decorării vaselor cu barbotină (p. 97, ex. nr. 235) precum și decorul aplicat cu roțița pe fundul

vasului la interior (nr. 127, 5, 6, 11, 12, 185, 212 etc.). O formă rară de decor era aplicarea pe vas a vopselei albe (nr. 53).

O altă formă de decor întâlnită pe vasele descoperite în necropola de la Belbek o constituie ștampilele, de altfel cele mai numeroase (p. 97): *planta pedis*, ștampile în rame dreptunghiulare, ștampile cu figuri (rozete, palmete) și alte diferite forme. Printre motivele decorative identificate se numără și *graffiti* (p. 105), semne sarmatice (nr. 113) și două păsări (nr. 14).

Ultima diviziune a lucrării este intitulată *Ceramica fină din mormintele scitice târzii din câmpia Belbek* (p. 109–115). În această unitate este descrisă planimetria necropolei (pl. 2), mormintele în care a fost descoperită ceramica de tip ESB fiind marcate cu diferite culori (p. 109), pentru ca mai apoi, să se discute despre ceramica fină în cultura scitică târzie și despre obiceiurile depunerilor acestora în unele morminte (p. 110), precum și dinamica importurilor în necropolele de la Belbek.

La finalul volumului regăsim concluziile, care, sintetizând problematica prezenței ceramicii de tip

terra sigillata în nordul Mării Negre speră, ca și alți cercetători, în rezolvarea aspectelor neclare privind studierea ceramicii fine, într-un viitor cât mai apropiat.

În continuarea concluziilor cartea mai cuprinde un consistent și temeinic *Catalog* al descoperirilor (p. 125–179). Un câștig al lucrării este reprezentat și de calitatea ilustrației (desene și fotografii), existând astfel de reprezentări pentru fiecare piesă dintre cele 597 de exemplare. O listă cu bibliografia utilizată (p. 180–196) face dovada nivelului ridicat de informare științifică a autorului, într-un domeniu în care este deja consacrat. Pe lângă desenele pieselor ceramice, lucrarea mai conține și o hartă a zonei de sud-vest a Crimeii, ca și planul color, al necropolei de la Belbek.

În încheiere, ne exprimăm convingerea că această lucrare va deveni în scurtă vreme un important instrument de lucru pentru cercetătorii care se ocupă de studierea problematicii ceramicii de tip *terra sigillata* în bazinul Pontic și zonele învecinate.

ȘTEFAN HONCU